
SUMMARY

The memoirs of Danylo Lyakh (1887–1966), the inhabitant of the South-Ukrainian village, give unique information about life, aspirations and thoughts of simple people of pre-revolutionary and post-revolutionary times.

НОТАТКИ ЗЕМСЬКОГО СТАТИСТИКА*

Лікар Юхим Арсентійович Павловський – один з визначних січеславських просвітян, член катеринославського літературно-артистичного товариства “Просвіта” з вересня 1911 р. Народився він у 1872 р. у с. Чернечині Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині Магдалинівського району Дніпропетровської області) у родині диякона. Здобувати вищу освіту поїхав до Томська. Згодом ось як він згадував 1899 р. у своєму житті: “Розрух студентського життя примусив мене мимоволі виїхати з Томська, лишити запусілу alma mater, мене вислано до Катеринослава, де я, пропрацювавши трохи в місцевій газеті, здобув собі сталу посаду в статистичнім бюрі Земської губерніяльної управи. В кінці серпня губерніяльна управа вислала статистиків у експедицію до Олександрівського повіту задля обсліду громадських ґрунтів і маєностей панів та селян”.

Увесь вересень і жовтень 1899 р. Ю.Павловський пропрацював у селах Олександрівського повіту (Олександрівськ – нині м. Запоріжжя). Свої враження від побаченого він виклав у нарисі “Спостереження та вражіння земського статистика” (Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т.XVII). Автор розповів про звичаї серед молодих статистиків, про особливості німецьких колоній в повіті, передав свої розмови з місцевими українськими селянами, яких як переселенців цікавив Сибір, звідки приїхав студент медицини. Автор виступає прибічником освіти рідною мовою, рідної літератури, палким пропагандистом якої він був. Наприкінці жовтня, перед поверненням до Катеринослава Павловський побував в Олександрівську, провідав могилу останнього кошового Задунайської Січі Йосипа Гладкого. У листопаді їх знову послали на село для закінчення статистичних обстежень. Павловський опинився в селі Жеребці того ж повіту (де, до речі, вчителював Іван Сокіл, батько письменника Василя Сокола і оперної співачки Марії Сокіл). У своєму нарисі Павловський дав влучну оцінку місцевій “Чайной й народной читальне” як “просвітній інституції”, яка не витримувала ніякої критики. Висновок, якого доходить автор, такий: “Останніми часами наш народ дуже прихильним робиться до театру. Се надає нам, інтелігентам, обов’язок працювати над розвоєм народнього театру по селах та містечках тим більш, що у нас мається багато відповідних драм для народу. Театр – се єдина на часі необхідна і корисна інституція”.

Відомості про Павловського містить його лист до Михайла Грушевського, писаний у Катеринославі 30 жовтня 1899р.: “Високоповажний пан професор! Я студент Томського університету, прослухав 5-ть семестрів медичної науки. Розрух академічного життя минулого шкільного року примусив мене, як і багатьох моїх товаришів, лишитися за мурами “альма матер”, до котрої я вступив з наміром спеціальної освіти. Сучасне моє становище саме погане: коли маю вступати до університету, мої начальники ще до цього часу не оповістили та не знаю, чи й оповістять! А йти у чужі світи, куди-небудь у Німеччину добувати освіти, не маю на те спромоги, бо не володію німецькою мовою, а вчити мови, котрої навіть ніколи не чув,- змарнувати час і кошти. Розміркувавши отак собі на самоті, я твердо рішив їхати за закінченням освіти у славянські землі – у саму найближчу найріднішу Галичину, вступивши до Львівського університету, – це мій останній рішенець! Оце – я до Вас, високоповажний пане професоре, і обертаюсь, як до земляка за порадою і поміччю. Просю Вас відповісти на деякі цікаві для мене питання:

* Авторські стиль і мова збережені.

чи Львівський університет прийме мене у звичайні слухачі, як студента Томського університету? Цікаво теж знати: чи у Львівському університеті читають усі медичні науки по-польському чи деякі й понімецькому? чи є там лабораторії, клініки і інші допомагаючі науки і чи можу я приїхати прямо після різдвяних свят і записатися на весняний, 6 семестр, якщо Львівський університет зачита 5-ть семестрів, прослухані у Томському? Наші юнаки поступали (?) у Гейдельберг, Берлін, так їм позащитували семестри. Зверніть увагу на цей недбало написаний лист та благаю Вас: подайте хоч коротеньку на усі ці питання відповідь, якщо це не здармує багато часу. Вибачте на тім, що, може, де не до ладу написано – це залежить від тих обставин, серед котрих ми, українці, живемо.

Моя адреса: Екатеринослав, статистическое бюро губернской земской управы. Ефиму Павловському. З поваженням Юхим Павловський”*

Павловський все-таки здобув вищу медичну освіту в Томському університеті, де 10 жовтня 1903 р. отримав диплом лікаря з відзнакою. Але зв'язки його з Галичиною не припиняються. Як свідчить “Словник українських псевдонімів” Ол. Дея (1969), Павловський виступав під псевдонімом “Русин” на сторінках “Літературно-наукового вісника” в 1900 р. Зберігся один лист Павловського, адресований академіку Д.І.Яворницькому.

Наслідуючи традиції “ходіння в народ”, Павловський розповсюджував серед селян українські книжки. Як пише він у тому ж нарисі, “Народ із великою хіттю читає свою книжку, любить її читати. Я сам розповсюдив за час моїх мандрівок по повітам до 500 маленьких книжечок; за мною ганялись селяни, почувши, що я даю книжки; такі видання, як оповідання Нечуя та Кониського, я багато перепродав інтелігентам”. І продовжує опис своєї просвітньої діяльності на Різдво 1900 р.: “Торішню зиму після Різдвяних свят у багатьох селах, коли в мене зайва година, читав я деякі оповідання, розуміється, з побуту селян, в часописі “Літературно-Науковий Вісник”, якого скількись примірників було при мені. Моїм слухачам над усе подобалось різдвяне оповідання “Злодій” В'ячеслава Потапенка; його мені довелося читати разів з півсотні... Селянин розуміє ту мову, якою пишуть наші видатні белетристи”.

У “Споминах про Лесею Українку та її похорон” (1913 р.), опублікованих під псевдонімом Гордій Палецький, Павловський пригадує події літа 1899 р., коли до Катеринослава завітала трупа братів Тобілевичів. Серед молодих акторів був і 28-річний поет Микола Вороний. Група свідомої інтелігенції літньої пори вирушила на відпочинок в гирло річки Самари, де вона впадає в Дніпро. Хоча Павловський не був особисто знайомий з Лесею Українкою, але лишив спогади про те, як її поезія підтримувала його на чужині, в Сибіру. Повернувшись у 1900 р. до Томська, Павловський підтримує контакти з редакцією львівського щомісячника “Літературно-наукового вісника”. Відомі два його дописи, підписані повним іменем. У першому “Лист із півночі” (“Літературно Науковий Вісник”. – 1901. – Т.15) Павловський сповіщав про голод 1900 р. в Сибіру, від якого найдужче потерпали переселенці, які не встигли розжитися на новому місці. Така доля випала в Тобольській губернії переселенцям з України. Більшість новосельців жила не в хатах, а в землянках, “витримуючи в таких будівлях напад ворожих сил північної природи”. Павловський за “Сибирским вестником” подав невеселу картину життя земляків у Сибіру.

В іншому дописі, опублікованому в “Літературно-науковому віснику” у 22 томі за 1903 р. Павловський розповів про костюмований вечір, проведений наприкінці грудня 1902 р. в Томську “Товариством розповсюдження початкової освіти”. Вечір пройшов успішно завдяки участі в ньому українських студентів, що дружно відзначили й місцеві газети.

* Цей лист опублікував проф. Ю.Мицик (див.: Мицик Ю. Листи наших земляків до Грушевського // Борисфен. – Дніпропетровськ, 1997. – № 3. – С.4.)

Напевне, в 1911 р. Павловський знов з'являється у Січеславі і стає одразу одним з активістів місцевої "Просвіти", близьким приятелем Дмитра Дорошенка, Василя Біднова та інших відомих місцевих українських діячів. Як свідчать тогочасні довідники, Павловський в 1912-1914 рр. працював ординатором-хірургом Катеринославської громади сестер милосердя Російського товариства Червоного хреста. Мешкав він у будинку по Первозванівській вулиці. Цікаво, що коли в Катеринославі 26 лютого 1912 р. після довгої перерви (з весни 1905 р.) відновилися нічні чергування лікарів швидкої медичної допомоги, Павловський став одним з трьох лікарів, які чергували ночами. Газетна хроніка повідомляє, що він чергував по вівторках і суботах. Відтак завдяки цьому фактові він теж заслуговує на вдячну пам'ять городян. Хірург Павловський обирався членом правління Катеринославського гімнастичного товариства "Сокіл".

На початку 1912 р. Павловський вже входив до складу Ради товариства "Просвіта". На річних загальних зборах товариства 21 квітня 1912 р. переобраний до складу ради. На зборах 2 березня 1913 р. Павловський запропонував обміркувати питання щодо влаштування 18 і 19 травня того року в міському саду української гулянки, про що вже було подано заяву до міської управи. Пропозиція Павловського була підтримана зборами, і тут же було складено окрему комісію по проведенню цього заходу. На тих же зборах Павловський зазначив, що члени "Просвіти" мало знайомі між собою, тому бажано надалі частіше влаштовувати сімейні вечірки. "Думку д. Павловського збори одноголосно приймають".

За спогадами Наталії Дорошенко, Павловський належав у Катеринославі до таємної організації "Товариство українських поступовців" (ТУП), куди також входили Синявський, Труба, Біднов, Вировий, подружжя Дорошенків. Збори ТУПу відбувалися у Дорошенків, Павловських і Труби. За свідченням С.Єфремова, Павловський також був членом масонської ложі в Катеринославі.

Влітку 1912 р. Павловський разом з просвітянами Д.Дорошенком і В.Бідновим здійснив поїздку на Волинь, описану згодом у спогадах Д.Дорошенка. Ймовірно, така поїздка відбулася і наступного року, про що свідчить така інформація: "Літературна вечірка в Просвіті". "3 мая (1914 р.) в катеринославській "Просвіті" відбулась чергова літературна вечірка з докладом про враження з галицько-волинської подорожі. Вечірка викликала чималий інтерес у просвітян. Ю.Павловський в своїй докладній і цікавій промові встиг у цей вечір розповісти тільки про подорож переважно по Волині, через те другий доклад, спеціально про Галичину, перенесено на одну з слідуєчих вечірок". У 1914 р. Павловський обирався членом ради товариства. Під час Першої світової війни як лікар, був мобілізований до війська.

Після Лютневої революції Павловський – один з найпомітніших місцевих українських діячів. Вже 12 березня 1917 р. він обраний заступником голови січеславської "Просвіти" (головою обрано Є.Вирового, іншим заступником стала Л.Біднова). У березні 1917 р. Павловський обраний від "Просвіти", яка щойно відродилася, до губернського виконавчого комітету.

13 травня 1917 р. Катеринослав відвідав міністр шляхів сполучення Тимчасового уряду Микола Некрасов. Зустріч з ним представників громадських організацій відбулася в міському театрі. "Від українців вітав міністра д-р Павловський, який заявив, що українці віддають урядові усю свою довіру, але нехай Уряд зараз дасть принципову згоду на влаштування автономії і федерації". 4 червня 1917 р. Павловський виголосив промову в Новомосковську на святі вільної України, "яке урядила недавно одкрита тут "Просвіта". Змалював сучасний момент і його значіння для України і Росії". За спогадами генерала Михайла Омеляновича-Павленка, виступи Павловського були подібні до важкої артилерії.

Павловський згадується у повісті В.Чаплєнка "Люди в тенетах" (Вінніпег, 1951), де примхливо поєдналися персонажі вигадані і реальні: "Сивоволосий лікар Павлівський розповідав свої пригоди з 1917-1919 років, зокрема, про те, як він на початку революції їхав на чолі української маніфестації на білому коні в українському

козацькому вбранні, а також про те, як вони піднесли Денікіну хліб на українському рушнику з написом: “Не той козак, хто поборов, а той, хто вивернувся”. І як Денікін на це закрутив носом”.

Задовго до Чапленка про цю акцію січеславських просвітян згадав у повісті “Манівцями” (1925 р.) січеславський прозаїк Микола Мінько (1902–1937 рр.): “Самому Денікіну професор історії Шмайденко підніс із хлібом-сілля рушника, а на рушникові вишито: “Не той козак, хто поборе, а той, хто вивернеться”. Кажуть, Денікін взяв рушника, прочитав, кисло всміхнувся й у той вечір ні разу не сказав: “єдіная неділімая”. Місяць цілий місто реготалося й на всі лади пояснювало вчинок професора Шмайденка”. І, нарешті, третя представниця того ж покоління літераторів Галя Мазуренко (1901–2000 рр.) видала у Лондоні повість під назвою “Не той козак, хто поборов, а той козак, хто вивернеться...” (1974 р.), де теж описує пам’ятний епізод.

У 1920-х, як і інші українські діячі, Павловський був під пильним наглядом влади. 1929 р. мешкав за адресою: вул. Жуковського, 11, працював лікарем 3-ї робітничої лікарні. Заарештований 10 вересня 1929 р. за звинуваченням у тому, що нібито був учасником антирадянської організації, яка ставила собі за мету підризу та послаблення радянської влади, тобто в начебто учиненні ним злочину, передбаченого ст. 54-110 Карного Кодексу УРСР. Постановою прокуратури Дніпропетровської округи під 28 січня 1930 р. ухвалено: “Проведеним попереднім слідством не було зібрано достатніх доказів висунутого Ю.Павловському звинувачення у скоєнні злочинів, передбачених ст. 54-110 Карного Кодексу УРСР. Внаслідок цього не було підстав віддавати його до суду і справу було припинено. Але зважаючи на те, що Павловський Ю.А. підозріла особа та соціальне небезпечний елемент, визнана наявність підстав для його адміністративного вислання”.

Постановою Особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 16 квітня 1930 р. ухвалено Павловського з-під варті звільнити з заборонаю проживання протягом трьох років на території України, Кубані та міст Ленінграда і Москви, рахуючи термін від дня арешту 10 вересня 1929 р. А 18 квітня 1930 р. Павловського звільнено з місць позбавлення волі.

Про подальшу долю Павловського в архівних матеріалах відомостей немає. Інформаційним центром міністерства внутрішніх справ Російської Федерації повідомлено, що Павловський вдруге був заарештований Запорізьким відділом НКВД 28 березня 1938 р., а вироком Військового трибуналу Харківського військового округу від 27 червня 1939 р. на підставі ст. 17-54-2, 54-11 Карного Кодексу УРСР засуджений до позбавлення волі терміном на 6 місяців. Про місце відбування ним покарання, його подальшу долю та місце зберігання архівної кримінальної справи в Інформцентрі МВС РФ відомостей немає. Однак, як повідомили з Томського облдержархіву, у лютому 1943 р. на запит Павловського йому видавалася архівна копія диплома про закінчення Томського університету. Отже, на той час він був живий.

На підставі Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 жовтня 1991 р. рішенням прокуратури Дніпропетровської області від 23 лютого 1996 р. Павловський по покаранню 1939 р. реабілітований.

Тепер спробуємо відповісти на запитання, хто виступав у 1913 р. на сторінках просвітянського часопису “Дніпрові хвилі” під псевдонімом Гордій Палецький (також: Г.Павловський) – ми нарахували сім його виступів у цьому виданні. Цей псевдонім не розшифровується О.Деєм – упорядником “Словника українських псевдонімів” (1969 р.). Автор виступав переважно з матеріалами на театральні теми: “Український театр. “Гетьман Дорошенко” (автор рецензує виставу трупи Сабініна), “Вистава “Дячихи” (поставлена в ювілей авторки Тетяни Сулими-Бичихиної), “Спомини про Лесю Українку та її похорон” (у цій статті є чимало автобіографічного). Крім того, були публікації на політичні теми, з національного питання – про приїзди до Катеринослава як лекторів відомих тогочасних діячів В.Жаботинського і П.Мілюкова. Гордій Палецький – один з постійних авторів “Дніпрових хвиль”. Зі статті про Лесю Українку можна зрозуміти, що

автор у 1899 р. році жив у Катеринославі (постійних співробітників журналу В.Біднова і Д.Дорошенка тут у цей час ще не було). Далі автор був закинутий на чужину в Сибір для здобування коштів (Срітенське, по р. Амур, Александровськ). Це збігається з фактами життя Юхима Павловського.

Статтям Гордія Палецького властивий професіоналізм письма, аргументованість, стрункий виклад. Автор охоче писав про театральні справи, бо, як відомо, дивився на театр як на актуальну, необхідну і корисну для народу інституцію. Але він звертався, як зазначалося, і до національного питання у статтях “Лекції В.Жаботинського про національне питання” та “П.М.Мілюков про українську справу”.

Отже, це, ймовірно, Юхим Павловський. На користь висунутої версії свідчить і таке. В статті Гордія Палецького “Спомини про Лесю Українку та її похорон” автор пише: “Подорожуючи по Волині укупі ще з двома товаришами, почув я страшну звістку: у Сурамі вмерла Леся Українка. Повертаємо до Києва, щоб узяти участь в похороні. 25 липня... труна прибула на вокзал”. У “Моїх споминах про давнє минуле (1901-1914 рр.)” Д.Дорошенка є місце: “Мої оповідання про Волинь так заохотили катеринославців, що на слідуєче літо 1912 року вибралася невеличка компанія: проф. В.Біднов, лікар Ю.Павловський і я в подорож, знов-таки на західну Волинь”. Пам’ять часом підводила Дорошенка. Міг він помилитися з роком? Міг. Але навіть якщо і не помилився, то Павловський, напевне, таки їздив і у 1913 році по Волині. В газеті “Рада” за 10 травня 1914 р. є згадувана інформація “Літературна вечірка в “Просвіті”. В ній повідомлено, що 3 травня в Катеринославській “Просвіті” Ю.Павловський розповідав про враження з подорожі на Волинь і Галичину. Скоріш за все він відбув у цю подорож в 1913 р., а розповідав у травні наступного, бо ж це було перед літніми вакаціями.

Юхим ПАВЛОВСЬКИЙ. СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ВРАЖЕННЯ ЗЕМСЬКОГО СТАТИСТИКА*

1.

Розрух студентського життя 1899 р. примусив мене мимоволі виїхати з Томська, лишити запустілу alma mater; мене вислано до Катеринослава, де я, попрацювавши трохи в місцевій газеті, здобув собі сталу посаду в статистичнім бюро Земської губерніяльної Управи. В кінці серпня губерніяльна управа вислала статистиків у експедицію до Олександрівського повіту задля обсліду громадських ґрунтів і маєностей панів та селян.

Залізниця приволокла нас у одинадцятій годині, не пам’ятаю якої днини серпня до двірця повітового міста. Була нестерпна спека, як ми фіякрами приїхали до якогось Grand-готелю. Тієї-ж таки днини, як водиться, після громадського обіду, коні Жида-поштаря розвезли статистиків по різних селах. Не маю потреби довго зупинятись на тім, з яких людей, якого суспільного становища складаються ці купи статистиків, але треба завважити, що тут були: сільські писарі, люди з висшою освітою, учителі, станові і найбільш студенти різних віщих шкіл, а як се було під час студентського руху, то багато було молоді мого становища, тобто студентів у відставці, з мундиром, але без права носити його. Незабаром одна купа статистиків-писарів виявила себе діяльністю не цілком відповідною меті статистичного обсліду. Приїхавши до одного села і обібравши помешкання, ваші хлоп’ята захотіли задля власної втіхи підняти бенкет: накупили страв, яких потребує такий випадок і перш усього повсякчасної присмаки до всяких страв – оковити, добули [у місцевого писаря гармонію півтальянку, закликали дівчат, парубків та й розпочали бенкет. Частування, залицяння наших паничів до дівчат, співи, музика, дим міцного тютюну, все се сповнило кімнату якоюсь п’яною, чадною атмосферою. Коли раптом голосний крик якоїсь дівчини звернув увагу зачаділих бенкетарів! Статистик, занадто давши волю рукам, був запланий на місті свого злочинства... Сей випадок

* Авторські стиль і мова збережені.

розрвав вечерниці: де-кому полічили ребра, де в кого стріляли... Таких прикладів поводження інтелігентних обслідувачів економічного стану життя наших селян можна б навести хоч і не низку, мовляв, але чималенько...

Олександрівський повіт, як і вся Катеринославщина, виключно степова країна. Се осередок славетного Запорожя з батьком Великим Лугом. Понад степовими річками, що ледве лисніють вузькими стежечками води розкинулися великі села виключно українські, поміж ними окремими оазами пороскидані хутори заможних селян та німців кольоністів, що викупили більшу частину земель сього повіту.

Німець живе в гарному будинку з декільки покоїв, охайно, їсть добре і користується працею наших селян. Поміж Німцем-дукою і Українцем, не лише наймитом, а й самостійним господарем, існують відносини подібні до відносин, хоч би наприклад транс-вальського Бура до Кафра: Німець бува в гостях у селянина, закличе й сам до господи, навіть почастує шнапсом, але ніколи не лишить заночувати у господі, а на стайні з кіньми. Колонії Німців завітчані чудовими гаями та садками, оселі обведені міцними кам'яними парканами з високими брамами, що робить вражіння хоч і не феодальних замків, але дуже заможних ферм. Кожен господар Німець мав не менш як 30 дес. власного ґрунту, а частіш на господарство випадає 60 і більш дес.; багато Німців скупивши по скільки сот та тисяч дес. живуть окремими хуторами.

– Чого воно так – питали мене селяне, – що Німець завжди сидить немов на карті, а ми копірсаємо горби та глинища? Їм, Німцям, скрізь можна купити землі, а нам годі й балакати про це?!

– Від того, що вони раніш дізналися, який смак у землі, та й позахоплювали кращі місця – відповідав я. – Поки ви діло розчмакали, а земель уже й нема, або хоч і є, та дорого – недокупишся, коштів не вистаче. А тут ще нелад у громаді.

– Еге... та воно так, – згожувалися селяне. – Німецька волость, хоч на приклад Пришибська Таврійської губернії, молодим хазяїнам, яким у старій громаді не вистачає земель, купує землю на стороні, наділяє кожного молодого господаря ґрунтами, а він повинен виплачувати кожен рік по частині коштів своєї власності, а за ці гроші купується земля другому безземельному. Дякуючи такій розумній організації не диво буде, як Німці скуплять весь південь нашої України. В кольоніях сливе в кожній мається школа, де вчать по московському, учитель справляє обов'язки пастора і сільського писаря; поміж собою Німці балакають по своєму, гарно балакають з ледве помітним акцентом по українському, інколи краще, ніж самі Українці, по московському балакають інколи молоді Німкіні, вихованки прогімназій.

Українці живуть великими, вільними селами і трохи меншими – панськими. Мені випало бути в першому панському селу. Село чималеньке, люди живуть не бідно, громада купила шматок землі у сусіднього дідича – колишнього владаря вільних тепер господарів; заможні громадяне придбали у свою власність від того таки дідича по сотні й більш десятин окремими латками.

Попід кряжем, на якому стрімко стоїть чепурна біла церква, немов вартовий береже спокій своїх парафіян, понад берегом річки Кінської, колишньої межі Запорозького степу зі степами Ногайців, розляглося село. Цегляні будинки дук під залізними дахами на жовтім тлі солом'яних дахів звичайних українських хат здавались палатами якихсь дідичів.

Зі страшенним грюкотом поштова брика спинилася коло обідраної хати з зеленим склом маленьких вікон; дзвінок, що дався мені у знаки, нарешті змовк. На ганку з'явився чоловік середніх літ із медалею, очевидно староста села. Упередивши мене, що зараз йому ніколи, бо треба бігти на ярмарок, на мій запит, де можна замешкати, викликав десятського, а сей і провів мене до будинку одного дуки.

– Чи це не грап тут живе? – питаюсь.

– Ні, це наш чоловік П. С. – відповів чічероне. Будинок не згірше як у місті – коло головних ганкових дверей мала ся всі здобутки сучасної культури: електричні звоник і таке інше.

Праця моя над подвірним обслідом посовувалася не дуже швидко, перешкоджало те, що всі селяне ярмаркували. Ну, розуміється, ярмарок як ярмарок, з Циганами, багато

волівні, усякий крам: у щетинників гребінці, сопілка, гудзики, дьоготь поряд з барилами молодого на колір як сирівець вина, будки винограду, такі принади та ласощі, як ріжки, инджирь, медяники, земська – так тут звуть зельтерську – вода. Над вечір тієї ж днини до господаря, де я мешкав, зібралися його родичі-чоловіки, з яких один мав намір мандрувати на Сибір. Привітавшись і дізнавши, що я був у Сибірі, почали мене розпитувати, чи варто подаватися на “Хмилин”? Так вони звали Акмолинську область. Розповів я їм про що знав, але на запит, як там живеться мандрівцям, порадив вислухати краще драму Карпенка-Карого “Понад Дніпром”, яку за їх власною згодою й прочитав. Після того пішла балачка жвавіше. Насамперед зачепилися за питанє: чи може існувати поміж нашими селянами хліборобська спілка і яка користь в економічному життю нашого селянства від цієї спілки? Я не цілком переконаний про користне значення цієї спілки задля економічного добробуту селян зауважив лиш те, що по розумінню Миколи Василевича Левитського хліборобська спілка – єдиний рятунок від злиднів та знищення господарства убогих селян.

– Еге... воно завжди як балакаєш, гарно виходить, але не так на ділі, розуміється, – обізвався молодий, високий чоловік. Кажуть, що спільна робота хуткіша. Не даром же кажуть: “Де робе купа, там не болять коло пупа”, або: “Де робе гурт, там не такий і скрут!...” А чи хоч одна така спілка прожила не сварячись років з п’ять?... Наперед, кажу, що ні. От недалеко ходити, у Кушугумівці зібралася така спілка під приводом тамошнього вчителя. Спільщики хотіли взяти оренду, та ніхто з окружних панів не дає: бояться, що у голодранців не вистачить грошей. Найняли на рік плавні, а Дніпро не залив весняною водою... от вам і сінокіс і пастівник... спродуй усю худобу та й більш нічого!... “То ходили у набиранних, й тепера й вибійчані погубили”... – кажуть спільники. Як би не лупали каміння, з якого радий їм Левитський випалювати вапно, то давно-б попухли з голоду!...

– А вапно випалюють таки? – перепитав я.

– Та де вам... з їхнього камінню у Катеринославі Жиди випалюють! – з усміхом відповів селянин. – І що то за спілка, як її шестеро, та й ті роблять по двоє! На мою думку, нарешті промовив балакучий селянин, – там треба бути або з біса розумним, щоб полагоджувати сварки, або без тям дурним, щоб робити на чужу користь!

Після смачної вечері, якою почастивала нас господиня, балачка почалася про иньше. Селяне познайомившись зі мною, захотіли знати: чого я балакаю не лише з ними, а й з паном писарем, що розмовляв із самим графом, як вони кажуть, “по простому”?

– Ви, здається, і вчені, та й мабуть будете не менш, як “ваше високоблагородіє”, а балакаєте так, як ми – мужики... – завважив дід Антін, як усі звуть його. – Нам якось соромно й балакати із вами... – додав він.

– Балакаю я по українському...

– Як? як? як? – перебило мене запитаннями скільки голосів.

– По українському... – тобто, як кажете ви, “по простому”, або як кажуть Москалі “по хохлацькому”, балакаю я від того так, що виріс поміж нашими людьми та й лічу себе Українцем!...

– А хіба пани та духовні бувають із хахлів?! – здивовано запитав підстаркуватий чоловік. Мої приклади, що кожна нація балакає, та й повинна балакати по своєму, запевнили моїх цікавих знайомих, що їм треба не цуратися своєї мови, а без сорому балакати нею.

– Нема чого й казати, – вимовився мій господарь, що довгий час уважно слухав нашу розмову, – не то, що кожний народ має свою мову, а й кожна тварюка: вітка нявчить, собака гавка – це їх мова!... – трохи з’їронізував господарь. – А що ви думаєте, – звернувся він до всього зібрання, – як би у нас по школах учили по нашому?...

– То що з того було б? – запитали його.

– Було б те, що наука далеко хуткіш пішла б, часу менш на неї гаяли б: замість 5 або 4 зим, наша дівтора ходила б дві-три зими до школи і далеко б більше тямала... Ось узяти хоча б мою дівчинку, – він рухом руки показав на двері сумежного покою, де щось бубоніло, – ходе до школи другу зиму, а що вона зна? нічого!... Учителю каже їй:

прочитай та розкажи, про що пишеться, а воно сердешне не розуміючи книжної мови сидить цілісіньку ніч, поки здебільшого вивчить на пам'ять..., Яка це наука?!... Це справжня мука!!...

– Чого ж не вчать так, як ти кажеш? – обізвався мовчазний, замлілий чоловік.

– Не можна! – відрубав той.

Се “не можна”, що здивувало все зібрання, з’ясував я, торкнувшись трохи історії нашого краю.

– В тім, що наш народ немає й досі своєї школи, винні трохи й ми самі тим, що соромимося балакати по своєму, навертаючи язик на балачку московську. Через те й само правительство покладає у своїх думках, що хохли от незабаром усі забалакають по московському, то на який біс їм та школа, про яку так дбають наші вчені люди та пишуть про це по газетах, – не втихомирювався мій господарь.

– Та чого ж воно так, що як забалакаєш із чоловіком хоч трохи освіченим, по своєму, то зараз і почнуть глузувати з тебе, обзиваючи дурнем, мазницею, то що? – завважив чоловічок.

– Освічена людина ніколи цього не скаже, – вихопився господарь. – Який не будь грамотій недрукований – хіба той скаже!..

Я підтримав докази господаря і вони, як видно, мали не малий вплив на слухачів, що вже більше не сперечались, запевнившись, що в народній школі, в нестемненім значінню сього слова, потреба є і треба її задовольнити.

– Та чи є книжки биті нашою мовою? – після короткої мовчанки запитав дід Антін.

– Діду! – обізвався балакаючий селянин, – хіба ви не пам’ятаєте, як я колись читав книжку “Торбина регіту”? Тоді ще з Сиволапом не добре трапилось від регіту...

– Хіба тільки “Торбина регіту” є на світі? А “Кобзар” Шевченка, “Маруся” Квітки, Кропивницького?... Та що й казати, я не дуже вчений, та й то читав по нашому чимало, – раптово забалакав ще молодий, чорнявий чоловік, як видно, досить розвинений в національнім самопізнанні. Розпити мої виявили, що сей чоловік дещо зна й декламувати, і я зараз скористувався тим, маючи намір познайомити зібрання з деякими творами наших поетів. Я декламував з “Гайдамаків” “Титар”, мій знайомий Кропивницького “Куплети”; гумор був надзвичай натуральний, а не роблений, як то завше була у артистів із професії. Після куплетів прочитав байку Глібова “Торлиця й горобець” і нарешті першу частину “Катерини” Шевченка.

Мої розповідання про знайомих мені селян на декого з читачів зроблять може вражінє високого розвитку національної самосвідомості, якої не можна сподіватися від простих селян, глибокого зміцнення (в одиницях) переконання про потребу свого власного життя, як окремої нації. Треба зважати, що мені поталанило здібатися з найзаможнішими господарями, що мали вигідні умовини життя і досягли такого ступня самоосвіти, – ті умови, якими не мають змоги користуватися бідні селяни та й навіть селяни середньої заможності. Звичайно, де заможність, там і освіта!... Се раз. У друге, що й поміж заможними селянами, як переконався я, маючи нагоду об’їхати майже весь повіт, такий розвиток самосвідомості національної, таке зацікавлене суспільними інтересами свого народу – явище поодиноке; більшість же письменних Українців наполягає на те, щоб якомога хуткіш витравити в собі те, що нагадує йому своє походження і зробитися “благородним”, тобто Москалем по мові; багато й таких, що соромляться за вас, коли почнете балакати з ним по українському, або глузують із ваших виразів. Можу навести такий приклад. В розмові з селянами якось ужив я вираз “у ранці”, як деякі з присутніх глузуючи запитали: “У яким ранці? – салдацьким, чи що?..”. І потім додали: по нашому буде “утром...” Хоча тільки що розповідане явище й поодиноке в нашій селі, але його приємно відзначити, як явище, що свідчить про поступ національного самопізнання у нас на Україні, – свідчить про те, що наш народ почина брати участь у справі національній, дякуючи впливам нечисленної поки що інтелігенції. Тепер мене не дивує, що др. Франко в день свого ювілею одержав адресу від одного селянина Уманського повіту.

В освічених верствах російської суспільності Українців інтелігентів лічуть ворогами освіти не на рідній мові, але про себе маю сказати, що я тримаюсь того погляду, що яка б не була освіта, на якій мові вона б не викладалась, а все-таки вона лишається освітою, якою можуть скористуватися хоч окремі одиниці нашого народу; без освіти не було-б і тих поодиноких явищ, про які я розповідав. Як не світить блиск газника або електричних ліхтариків, нехай блима, хоч він і чадить своїм слабим світлом, каганець, ледве освічуючи сутінь... Краще яке-небудь світло, ніж темрява без жодного просвітку!..

В сьому селі я мав нагоду переконатись, що наша пісня, перейшовши через талановиті композиції наших музиків, знову дійшла до народу, який витворивши її, на деякий час під впливом політичних та економічних обставин забув, хапаючись за нові пісні утвору московського, більш сороміцькі, салдацькі та фабричні. Тут я чув такі пісні, як: “Ой зацьвіла червона калина”, “Ой не ходи Грицю”, “Ой не шуми луже”, співані на голос композицій. Не без впливу інтелігенції й тут ширять пісню нашу в сім повіті, нехай їм щастить на все добре, учителі й не тільки Українці з походження, а й Москалі, користуючись дуже гарним звичаєм – упорядковувати різдвяні ялинки задля дитської втіхи, – звичай, розуміється, позичений. На святі, що відбувається по програмі одобреній інспектором народних шкіл, дівтора співає мішаним гуртом українські пісні вивчені по нотах, декламує байки Глібова поряд із Криловськими. На святі ялинок завше бувають селяне-батьки, матері школярів, яким співи найбільш подобаються; парубоцтво несе пісню на вулицю, відкіля вона починає лунати на все село. Такий шлях розповсюдження нашої пісні – шлях доволі певний...

Перше ніж сказати дещо про стан народної освіти в Олександрійському повіті, я маю трохи сказати про саме повітове місто. На лівому березі Дніпра понад Великим Лугом проти Хортиці розкинулося місто, яке перед десятима літами було ще тільки місточком, але дякуючи економічному розвою краю та залізниці, почалось обстроюватись та розростатись. Місцева інтелігенція – українська, більшість належить до Петербурського товариства розповсюдження корисних книжок поміж Українцями. Ся-ж сама інтелігенція упорядковувала перші роковини Шевченка, про що я вже повідомляв читачів “Літературний Науковий Вісник”. Олександрівські земці багато дбають про народню освіту, лишаючись вірними засадам відомого діяча на полі освіти, барона Корфа.

На мене, чоловіка з іншого повіту, дуже приємне враження зробила велика численність шкіл: де лише 100–50 хат, там і будинок земської школи, є села з трьома й більш школами; гарні цеглові будинки з помешканням задля учителів, бібліотекою підручників для педагогічної праці учителя. Все се на перший погляд не нагадує смутні, невеселі російські картини; вам здається, що заїхали як не в Швецію, то напевно в Чехію. Здається, що тут усі селяне не лише письменні, не лише вміють читати та писати, а й читають популярні книжки, одержують такі ж пересічні видання, користуються в своїм побуті деякими надбаннями сучасної культури.

Упереджаю читачів, що се лише так здається з поверхового погляду, та в дійсності нічого того нема. “Чому? – запитаєте мене. – Може селянин Українець не хоче вчитись, не шле дітей до школи?...”

Ні! та й ще як ні! Дітей скрізь по школах так багато, що вчителі з великим жалем багатьох відсилають до дому, бо брак місця. Селяне зрозуміли всю потребу освіти в сучаснім життю, але ся освіта замало дає дійсної користі.

Щоб бути трохи зрозумілішим, я мушу розповісти одну пригоду, що лучилась мені при статистичнім допиті парубка літ з 20-ти.

– Ти письменний? – питаю його. Бачте, графа (рубрика) є така в картках, по яким іде допит.

– Був!

Така лаконічна відповідь здивувала мене чимало; підіймаю на його очі.

– Як то “був”? – допитуюсь.

– Був та й годі... а тепер забув!...

– До школи ходив?

– Еге-ж...
– Мабуть тільки одну зиму?
– Як раз одну – аж цілих чотири! езамент тримав, свідоцтво одержав, ще й земський похвалив, що добре читаю...

– Ти-ж пізнаєш букви? – можеш скласти слово, чи ні?..
– Букви я пізнаю, складу їх, але того слова, що складу отсе зараз, не розумію: не скажу, що воно визнача. Подивлюся на книжку, подивлюся – та й годі скажу... У мене ще є книжка “Паульсон”, її мені подарував учитель та й тої вже не втну, – якимсь глухим голосом закінчив парубок. Сей факт не потребує пояснень...

Шановні читачі можуть завважити, що він самотній, що сей хлопець може був нездатен до науки, тому й так хутко забув. Перше ніж сперечатись на такі можливі уваги читачів, прошу попитати наших учителів: скільки одночасно з сим хлопцем вступило дітей до першої класи школи? І ви, в тому я певен, почуєте цифру, як не 80, то ціле 100...

А прошу ще запитати: скільки одержало свідоцтво скінчення елементарної науки? Не дивуйтеся, як почуєте: 4 чоловіка... Де ж ділись інші?... Одна відповідь: “убоя ся бездни премудрості”, розбіглися. Виходить: ті, що витримали іспит, самі найздібніші до науки, найталановитіші!...

Се вплив ненормального стану народної освіти в російській Україні. Перед нами чоловік, що його просто від мички прядива, яку він мняв ногами для маминої прядки, послали в школу, де засадили за букварь, а потім за “Родное слово”, в якому він не знайшов нічого рідного, крім чужого, – він малюнків і то не розумів: на хату (избу), що будували Москалі, казав: засік, що було й зо мною; в сім ріднім (?) слові він ні одного слова добре не розумів, не бачив рідної хати, плуга, повітка й своїх людей. У тямку сього чоловіка цілі чотири зими вбивали якихсь 200–300 чужих слів, його розум затуманювали називаючи знайомі речі інакше, як на їх казали дома, – його уява, що кишіла вже образами, широко розвинувшись під впливом природних обставин виховання сільської дитини, спинається в своїм розвою. Причина сього в тім, що наших дітей не вчать, а муштрують, або як кажуть наші селяне “обучають”. Тепер ви розумієте, що кращої відповіді на мій запит сей парубок не міг дати, як “був...” єдиний рятунок від нищення, нівечення дитячих істот є школа нестеменно народня, то-б то така, де викладалась би початкова наука на рідній мові та по книжках, писаних мовою рідною не самодержавному чиновникові, а даній дитині.

А коли се поки що неможливо здійснити, то треба якимись іншими способами закліпувати в головах вимуштрованих, але далеко не освічених дітей ту науку, якій їх “обучають” у сучасній нам школі на Україні. Потребу таких способів давно зрозуміло земство, і для того заснувало свою книгарню, завдання якої – наблизити книжку до народа, зробивши її якомога дешевшою. Книгарня має свою кам'яницю, вибудовану на земські кошти. Провідником сього діла був один дуже освічений чоловік, земський урядовець П. Й. Ч-ський; він зрахував, що коштуватиме викопане справи земської книгарні і подав свій проект на обміркування земського зібрання, яке й затвердило його в 1894 р. Книгарня одержує від видавництва народні книжки російські, також і українські, які за останні два роки почали хутко розходитись по селах. Багато купують такі книжки, як дрібні оповідання Грінченка, “Батьків гріх” Білоусенка, дві книжки Чикаленка, “Байки” Глібова, з великих: “Твори Кропивницького”, “Драми та комедії” Карпенка-Карого. Я був свідком такого випадку: один селянин узяв за раз аж 40 примірників Глібова та з десятків і “Батьків гріх”. Мій знайомий, що дуже близько стоїть до справи книгарні, казав, що торік за січень та лютий розійшлося 120 примірників одного “Кобзаря”. Або ось ще один випадок. Входить у книгарню селянин.

– Дайте мені Кропивницького!
– Ця книжка коштує 3 карб., – попереджають його.
– Нічого!... Хіба у мене грошей нема, чи що?...

Сі факти як не треба краще свідчать про те, що на українську книжку, як на книжку цілком зрозумілу на нашій селі і корисну, є попит, що обіцяє їй широке розповсюдження. Не раз робили наскоки зі своїми доказами вороги нашого розвою, українофоби, що Українець не читав книжок писаних його мовою, а не читає він її не по

нерозумінню, але по пересвідченню, що не розуміє тої мови, яку видумали українофіли, а читає більше книжку московську. Не варто наводити суперечку про се, бо всі докази – одна зимівка, брехня русофілів. Народ із великою хіттю читає свою книжку, любить її читати. Я сам розповсюдив за час моїх мандрівок по повітах до 500 маленьких книжечок; за мною ганялись селяни, почувши, що я даю книжки; нерідко мені приходилось заможним селянам продавати книжки; такі видання, як оповідання Нечуя та Кониського я багато перепродав інтелігентам. Що поміж селянами зростає потреба нашої книжки, свідчить такий, не можна сказати, щоб цілком приємний факт: деякі учителі зовсім не з метою ширення книжки поміж народом, допевнившись, що українська книжка має попит на селі, перепродають книжки далеко не по номінальній ціні, а з великих % задля власної користі, обираючи селян. Брехня й те, що народ не розуміє своєї мови, коли нею друкуються книжки. Скільки раз я чув, як дівтора розповідали на пам'ять казки: “Бідний вовк” Грінченка, “Вербка та зірка”, оповідання “Не в добрий час” або поему “Марко Проклятий” Стороженка.

Служниця мого знайомого учителя перечитала всю його українську бібліотеку; найдужче подобалась їй “Катерина” Шевченка. Торішню зиму після Різдвяних свят у багатьох селах, коли в мене була зайва година, читав я деякі оповідання, розуміється, з побуту селян з часопису “Літературний науковий вісник”, якого скільки примірників було при мені. Моїм слухачам над усе подобалось різдвяне оповідання “Злодій” В'ячеслава Потапенка; його мені довелося читати разів з півсотні. Слухали й чоловіки й жінки, цілком неписьменні, й мала дівтора, – всі розуміли і на всіх робило се оповідання глибоке враження, жіноту зворушувало до сліз. Очевидячки селянин розуміє ту мову, якою пишуть наші видатніші белетристи.

Книжка йшла б на село ще хуткіше, якби на перешкоді їй не ставали ворожі відносини українофобів. Діло в тім, що тепер заправляє книгарнею пані Р-ска; Великоруска по походженню. Вона зовсім залишила виписувати українські книжки, здаючись на своє розуміння, що української літератури в світі нема, що всі, як вона висловлюється, Грінченки, Франки, Левицькі – перелицьовщики російських творів, усі популярні книжки пишуть про те, що давно вже написано в російських книжках. Розуміється, такі ворожі відносини роблять те, що багатьох книжок, на які є великий попит, у книгарні нема.

Останні два роки, коли почала заправляти пані Р-ска, книгарня не лише не має доходу, а ще несе дефіцити – 1899 р. на 870 кар., а 1900р., після перевірки дефіциту, виявилось аж 1321 карб. Місцева Земська управа прохала зібрання ствердити її рішення – протурити пані Р-ську, зарахувавши за нею 500 карб., але пані знайшла собі оборонців, гласних земських, і спокійнісінько лишилася на посаді робити ще більший дефіцит.

В кінці жовтня мене закликали до Катеринослава. Чекаючи в Олександрівську вечірнього поїзду, я пішов обглядати місто; ненароком зайшов на якесь старе гробовище. Могилки без хрестів зрівнялися з землею, поросли тирсою і лише де-не-де стовбичили похнюплені, трухляві хрести невідомих небіжчиків. В північній частині гробовища стояв, немов озираючи своїх старих товаришів, гранітовий хрест з таким самим постаментом на котрому вибито золотими літерами: “Последній кошевой Задунайской Сечи козакъ Платнировскаго куреня, Генерал майор Осипъ Михайловичъ Гладкій”. В низу на мармуровій дошці висічено початок “Бють пороги” Шевченка по українському аж до слова: “вернітєся!...”.

Дивно! На пам'ятнику Котляревського уряд заборонив вибити: “Рідний край першому народному поетові Івану Петровичу Котляревському”, тоді як тут вибита трохи не вся поема?!...

З пам'ятників нашої минувшости Олександрівськ більш нічого не має.

III.

Чудові, соняшні дні жовтня відмінились негодами падолиста. Небо замазалось, як кажуть у нас, хмарами й немилосердно мрячило, осінній пронизуватий вітер зривав останнє листя білих акацій. У таку неgodу нам казано їхати на докінчене статистичного

об'їзду – бачте, виявились де-не-де недоробки. Ми знову на половині довгого перегону, коні того-ж Жида-поштаря тарабанять брику своїм звичайним поштовим тактом дзвоник, що насточортів мені у першу мою поїздку, не дзвенів, а якось ляскав обліплений грязюкою. Настрій досить кепський... Мій попутчик, товариш по посаді, Великорус по походженню, великий штукарь розповідати різні анекдоти з життя Москалів, був ще в гіршому настрої, ніж я і щось бубонів під ніс.

– И дергнуль-же чортъ Гоголя воскликнуть:

“Чортъ васъ бери, степи, какъ вы хороши!” – завважив він не дивлячись на мене. – Дьействительно, чортъ васъ бери, степи, какъ вы скверны!... – ірітуючись додав він. По якійсь павзі:

– Что вы видите передъ собой? – запитав він, дивлячись на мене своїми лагідними, сивими очима крізь скло окулярів.

– Он бачу дві могили вкупі, а он... одна та висо...о...ка! – навмисне розтягуючи останнє слово відповів я.

– А еще что?

– Небо, землю...

– Й больше ничего? – а воздухъ видите?...

– Ні, не бачу...

– Ничего у васъ кромъ воздуха нтъ! – нарешті вимовив він.

Годі було сперечатись, бо ми вже в'їхали у двір поштаря, теж Жида. Поки перепрягали коні, ми встигли смикнути горілки, заїдаючи твердою московською ковбасою. Чарка трохи підбадьорила наші нерви, хоч і не довела їх до “першого зворушення”. Але нам їхалося веселіше. Мій товариш розповідав дуже смішні анекдоти з побуту Черемисів. На обрію в тумані мряки бованіло село Жеребець, наша штаб-квартира, прозване статистиками під враженням трансваальської війни “Преторією”; навкруг його, як справжньої Преторії, порозкидані менші села, слобідки, колонії, хутори й окремі ферми, де жили наші “Бури”. Село клекотіло, як Йоганнесбург в часи нападу Джемсона: з усіх боків чути лемент, гук, співи, коло урядової крамниці з “монополією” стоїть вервечка народу з пляшками ждучи черги. По вулиці з цілим озером дощової води запряжена замореними шкапами котиться німецька бричка, за нею йде багато народу, на колісці сидять музики, п'яні чоловіки, наважуючись танцювати, тупцюються на місці, оббризкуючи навкруг себе дівчат у новеньких сукнях. Тут я тільки зрозумів, що ми попали на село після Дмитра, коли дівка вже не хитра, на який час випадає найбільш весіль по селах. Спинились ми, як і завше, на земській квартирі. Осередок села, неподалеку базар, навкруги крамниці, пиварні й інші такі добродійні інституції, де завше снує народ. У вікна нашого помешкання видно довгу, як курінь азовських рибалок, одхідчасту хату; на стіні обіпраній дощем вітер гойдав злинялу вивіску з намальованою носаточкою, де можна було ще прочитати: “Чайная й народная читальня”. Виходить, думаю собі, добродійна й просвітня інституція вкупі. Цікаво! Треба оглянути... Пішов.

У сінях, мов хмарою, обгорнуло мене парою, яка виходила з кімнати, де телесувалися куби окропу; на його долю випало, як я довідався, зовсім не відповідне призначення паралізувати горілчану зачаділість, а не відігрівати заляклі члени. На брудних вікнах стояли не менш брудні склянки та пляшки від “монополії”.

У відчинені двері я потрапив прямісінько в “чайню”; покоїк досить охайний, долівка посипана піском, коло богів шпаларі, стіни обліплені картками часопису “Нива”. За одним столом – їх лише два тут – на ослонах сиділи селяни, як видно, не під одним десятком чарок, вони на мене не звернули ніякої уваги, що допомогло мені краще пантрувати за ними. Кремезний, середніх літ селянин, з червоним від горілки обличчям, довжезними вусами, в розстебненій чумарці, з кишені якої виглядала пляшка “монополії”, в палких обіймах тримав ще молоду жінку, свою куму, що проти сього не мала нічого.

– Трохеме! Трохеме!... – репетував жартівливий кум. На гук виходить заправник чайної – Трохим.

– Дивись! моя кума каже, що не вміє чаю пити з бубликами, – звернувся до Трохима кум, спокійнісінько нишпорячи у самих потаємних нетрях кумасинового туалету.

– Годі бо пустувати, кумцю! – спиняла жінка свого кума.

– Я тільки кажу, що краще горілку пити з бубликами, ніж чай!...

– Еге! – обізвалися інші селяни. – У твоєї, Гнате, куми не аби який і смак, та мабуть... не тільки до горілки...

Сумежня кімната – читальня. На столах, понакриваних скатертями з сухими та мокрими плямами, де два чоловіки, мабуть тверезі, пили чай, попідливані чаєм, жовті на колір, лежали складені лаштівненько картки примірників різних часописей і газет: поміж картками “Ниви” можна було здібати “Сільський вісник”, “Природа й люди”, а поміж останніми ту ж “Ниву”. Ні одного свіжого номера, найсвіжіший був квітневий номер якоїсь газети.

– Де ж це свіжі номери? – спитав я того ж Трохима.

– Спершу читають батюшки, писар, дохтор, хвершал, а тоді вже шлють сюди, – розповідав він. – Бува й так, що воно й загубиться, доки сюди дійде...

– Хиба грамотні не ходять читати?

– Де вам?! хто там читатиме! У ряди годи забіжить парубка подивитись малюнки, а більш задля того, щоб украсти паперу на цигарку. Батюшка дізналися про це та казали, щоб я їх сюди не пускав...

Стіни сеї “просвітньої інституції” обліплені тими кунштиками, які продають раєшники (образкарі).

Чого тут нема! “Жаркій поцілуй”, “Неожиданный гость”, ілюстрація до пісні “Когда я был слободной мальчик”, із якої сільський хлопець досить докладно міг познайомитись із життям самої дешевої проституції; ближче до божника видно було кунштик, як святий Миколай спасає трьох “девиць” – прямісінько якихсь городських хльорок, від “развращенія”, а там якісь кати в одязі кацапів карають голісіньку Варвару великомученицю. Найбільшу увагу своїм змістом звернув кунштик страшного суду, де вимальовані кари за різні вчинки, які мають терпіти від чортів у пеклі грішники; засада цього малюнка та, що яка частина тіла людини за життя найбільш грішила, та буде найдужче покарана: дуже цікавий малюнок кари за сьому заповідь Мойсеевого закону. На дидактично-моральний вплив сього малюнка напевне велику надію покладав місцевий священик, якому товариство тверезості доручило доглядати чайню й оберігати її від лукавого...

Очевидячки просвіті інституція зробилась, шинком, корчмою... Уряд, кажуть селяне, почав продавати сам горілку, відняв у нас корчму та подарував чайню, де можна підпилу чоловікові перегрітись... розумно!...

Від чого се залежить? На мій погляд від того, що така інституція, як чайня, цілком не відповідала вдачі нашого народу. Наша інтелігенція позичила її від великорусів, де вона виплодилась із “заїзжого двора” і потім узята під охорону уряду. Українець чаю не п’є, бо не розуміє в йому смаку, від того чайні пустують, – годі й казати, що книжок ніхто не читає. Із інституції виходить одна примха панів та забаганка інтелігенції. Треба не позичати, а на підвалині пильного студіювання: пін свого народу, на підвалині спостережень заводити просвітні інституції цілком відповідні вдачі, смакові і ступеневі розвитку наших селян; тоді тільки наша робота буде корисна задля народу. Треба придивлятися, які інституції запложуються в життя нашого народу, і тим допомогти розвинути.

Останніми часами наш народ дуже прихильним робиться до театру. Це надає нам, як інтелігентам, обов’язок працювати над розвитком народного театру по селах та містечках, тим більш, що у нас мається багато відповідних драм для народу. Театр це єдина на часі необхідна і корисна інституція.

Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т.2. – XVII

Публікацію підготував М.П. Чабан

SUMMARY

The memoirs of Jukhym Pavlovsky, Zemstvo statistician of Alexandrovsk region, tell about the life of the South-Ukrainian village in the late 19th – early 20th century.

А.І. Голуб

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ЕСЕРІВ-БОРБИСТІВ

У сучасній українській історичній науці залишається недостатньо вивченою проблема становлення однопартійної політичної системи, тобто тієї політичної моделі, яка існувала на більшій частині українських теренів за радянських часів і була осередком більшовицького тоталітаризму. Як відомо, радянські історики однопартійність вважали закономірним явищем розвитку революційного руху в Росії, як наслідок запеклої класової боротьби та перемоги в ній пролетарської, тобто більшовицької, партії. Водночас зарубіжні фахівці (Е.Карр, Р.Такер, Р.Пайпс та ін.) постійно наголошували на тому, що однопартійність виникла не лише внаслідок міжпартійної боротьби, а й була результатом цілеспрямованої діяльності більшовиків, які відразу ж після приходу до влади “приступили до закладки основ однопартійної диктатури – режиму, якого ще не знала історія” [5, с.215]. Причому, за зразок більшовиками була взята якобінська диктатура в революційній Франції, яку вони, доповнивши російськими самодержавними традиціями і звичаями, довели до досконалості. Як зазначав, зокрема, Р.Пайпс, процес становлення однопартійної диктатури в Центральній Росії закінчився вже восени 1918 р., а на окраїни, у тому числі і в Україну, дещо пізніше було перенесено вже готову модель [5, с.218].

Звичайно, особливості громадянської війни, необхідність керувати державою та докорінно перебудовувати її апарат управління вимагали від більшовиків надцентралізації усього внутрішнього життя радянських республік, і в цьому їхня стратегія передбачала поступову, зважаючи на певні відмінності революційного процесу в Україні, уніфікацію її політичного життя, ліквідацію як суто національних політичних партій, у тому числі і соціалістичних, так і тих, які мали хоча б незначне національне забарвлення. До останніх, зокрема, належала і Українська партія лівих есерів (борбистів) (УПЛСР(б)), а саме таку назву взяла собі у березні 1919 р. ліва меншість Української партії лівих соціалістів-революціонерів, яка об’єдналася навколо газети “Борьба”, що виходила впродовж 1919–1920 років. Лідерами борбистів були С.Терлецький, В.Качинський, М.Алексеев та ін.

Відстоюючи основні положення своєї політичної платформи, виробленої у травні 1919 р., есери-борбисти відкидали більшовицьке гасло диктатури пролетаріату і вимагали встановлення в Україні диктатури трудящих (“диктатури трудових класів”) у радянській формі. Визнаючи авангардну роль робітництва в соціалістичній революції, борбисти заперечували її у соціалістичному будівництві, оскільки, на їх думку, пролетарська держава неспроможна керувати здійсненням економічної політики в інтересах усіх класів і суспільних верств, оскільки інтереси останніх не завжди співпадають з інтересами робітничого класу.

Тісно співпрацюючи з більшовиками, борбисти навесні і влітку 1919 р. входили до складу ВУЦВК, уряду УСРР, багатьох ревкомів та радянських органів на місцях. Водночас вони піддавали різкій критиці аграрну політику більшовиків, негативно ставились до створення не селі комітетів бідноти, вимагали негайного розпуску продовольчих загонів та інших надзвичайних органів, наголошували на здійсненні еквівалентного обміну між містом і селом. Уважаючи кінцевою метою революції в аграрному питанні соціалізацію землі, борбисти виступали проти будь-яких кроків,